

S P R A W O Z D A N I A I Z A P I S K I

KWARTALNIK HISTORII KULTURY MATERIALNEJ 64 (4), 2016
PL ISSN 0023-5881
www.iaepan.edu.pl

ALEKSANDER ŁUPIENKO, *Kamienice czynszowe Warszawy 1864–1914*, Wydawnictwo Instytutu Historii PAN, Warszawa 2015, ss. 549, ryc. czarnobiałe i kolorowe, streszczenie angielskie.

Książka autorstwa Aleksandra Łupienko to „historia zamieszkiwania” miasta, na przełomie XIX i XX wieku będącego sercem Królestwa Polskiego i oknem na świat Cesarstwa Rosyjskiego. To jednocześnie szkic społeczności zniewolonej, a zarazem stojącej w obliczu wielkich przemian industrializacji i masowego wzrostu liczby mieszkańców, pokładających nadzieję na lepszy byt w silnej progresji rozwijającej się gospodarki. Zaspokojenie potrzeb mieszkaniowych ludności napływowej stało się problemem palącym i wymuszającym rozkwit budownictwa czynszowego na dużą skalę. W historiografii kamienice czynszowe długo były tematem niedocenianym, a skala zniszczeń wojennych w dwudziestowiecznej Warszawie spowodowała ich zanik w krajobrazie miejskim. Publikacja opisująca zróżnicowaną społeczność miasta jako wspólnoty ludzi żyjących „pod jednym dachem” oraz jej kontekst historyczny, zasługuje na szczególne zainteresowanie.

Monografia składa się z czterech podstawowych działów: Wstępu, części I, części II oraz zakończenia. Otwiera ją Wstęp, w którym Autor kreśli krótką charakterystykę dziewiętnastowiecznych miast oraz przyczyn, które legły u podstaw rozwoju budownictwa czynszowego Europy Zachodniej. Przybliża cel, zakres, charakter oraz kompozycję pracy.

Podział zasadniczej części tekstu jest logiczny, oddający nasze postrzeganie kamienicy — budynku jako całość wraz z przypisaną do niej przestrzenią wspólną oraz mieszkań jako odrębne jednostki, formy przestrzeni prywatnej. Część pierwsza, „Budynek”, została podzielona na cztery rozdziały. W rozdziale I — „Wprowadzenie” Autor przedstawił problematykę definicji kamienicy. Nakreślił szeroki rys historyczny ewolucji kamienic w Europie Zachodniej, poczynając od średniowiecza aż po wiek XIX — okres wykształcenia się dojrzałej ich formy, także na ziemiach Królestwa Polskiego. Osobno omówił uwarunkowania i rozwój przestrzenny Warszawy, a także tło społeczne powyższych procesów.

Rozdział II — „Kamienica: przestrzeń publiczna”, otwiera zasadnicze rozważania Autora. Czytelnik zostaje wprowadzony w kwestie miejsca kamienicy czynszowej w miejskiej przestrzeni publicznej. Przedstawiona została zabudowa Warszawy z podziałem na poszczególne dzielnice, stan zachowania, przekształcenia i wygląd budynków, a także charakter i ranga omawianych rejonów miasta uwarunkowana w znacznej mierze ich zagospodarowaniem przestrzennym i stopniem zurbanizowania. Światło na zagadnienie atrakcyjności poszczególnych części Warszawy rzuca podrozdział poświęcony analizie adresów warszawskich lekarzy. Rozdział drugi dotyczy także kwestii prawno-finansowych, związanych z budową i użytkowaniem kamienic czynszowych.

Podwórza kamienic były „wizytówkami” domów. Jako przestrzeń wnętrza kamienicy nie były one dostępne wszystkim. Autor w rozdziale III, „Podwórza: przestrzeń półpubliczna”, zwraca uwagę, że to na dziedzińcach położonych na styku dwóch sfer — ogólnodostępnej i prywatnej, tętniło życie, aktywność gospodarcza, zawodowa oraz rekreacyjna. Na tej wydzielonej przestrzeni często gościli także rzemieślnicy wyspecjalizowani w drobnych pracach domowych, tacy jak druciarze i szklarze, a także sprzedawcy. Na podwórzach można było zaobserwować charakterystyczny koloryt dzielnicy.

Wiek XIX to czas zmian w budownictwie mieszkalnym. Industrializacja i napływ ludności wiejskiej do miast spowodowały duże zapotrzebowanie na lokale tanie, o niskim standardzie. Dla zaspokojenia potrzeb mieszkalnych ludzi ubogich adaptowano przestrzenie takie jak strychy i piwnice. O nich pisze Autor w rozdziale IV, „Wnętrza: przestrzeń półprywatna”. Przedstawia również sytuację mieszkaniową i trudne warunki bytowe stróżów kamienic.

Część druga monografii, zatytułowana „Mieszkanie”, poświęcona jest życiu codziennemu w obrębie przestrzeni prywatnej. Każde piętro kamienicy zostało ukazane jako odrębny poziom, zróżnicowany ze względu na sytuację materialną lokatorów, ich potrzeby, upodobania i wyposażenie zgodne z ówczesnie panującą modą oraz możliwościami najemców. Rozdział I, „Ognisko domowe”, to prezentacja klasycznego wzorca dziewiętnastowiecznej polskiej rodziny. Ukazany został wzorzec kobiety jako idealnej żony i matki — strażniczki ogniska domowego, z jasno zarysowanym zróżnicowaniem społecznych ról kobiety i mężczyzny. Podział ten wpłynął na wydzielenie stref funkcjonalnych w mieszkaniach oraz ich wyposażenie. Nie pominięto też zagadnienia sakralizacji przestrzeni domowej.

W rozdziale II, „Dostęp do przestrzeni prywatnej”, Autor opisał konwenanse związane z przekraczaniem progu mieszkania w zależności od stopnia pokrewieństwa, relacji towarzyskich, zależności względem gospodarzy domu. Szczególną uwagę poświęcił omówieniu wizyt osób, które z racji wykonywanych zawodów gościły regularnie w mieszkaniach prywatnych. Przejście granicy mieszkania i ingerowanie w intymny świat lokatorów miało także miejsce w sposób nieoficjalny, często niepożądany. Sposobność ku temu dawały okna, w różnym stopniu chronione przed ciekawością obcych ludzi i dostępem uciążliwych w letnie dni promieni słonecznych.

Rozdział III, „Mieszkania: dyspozycja i funkcjonowanie wnętrza”, jest jedną z kluczowych części publikacji. Jak pisze Autor, „skład społeczny i poziom zamożności lokatorów [...] był bardzo zróżnicowany, stąd zasadny wydaje się podział rozdziału według poszczególnych pięter i części budowli mieszkalnej”. W ramach tego podziału przedstawiony został układ wnętrza, a także przeprowadzona charakterystyka grup społecznych i majątkowych przypisanych do danej części kamienicy. W rozdziale tym swoje miejsce znalazła także analiza relacji między głównymi domownikami.

Kwestia dzielenia przestrzeni prywatnej z osobami spoza kręgu najbliższej rodziny została poruszona szerzej w rozdziale IV, „Obcy w mieszkaniu”. Do domowników, oprócz najbliższych członków rodziny, należeli też rezydenci, czyli według Autora publikacji, osoby spokrewnione lub niespokrewnione z gospodarzami, przebywające w mieszkaniu na określonych zasadach. Grupę rezydentów tworzyli samotni krewni, dziadkowie, dorosłe nieusamodzielnione dzieci oraz nierzadko obce osoby przyjmowane za opłatą. Szczególnie liczną grupę rezydentów dziewiętnastowiecznej Warszawy stanowiła szeroko pojęta służba zależna od gospodarzy wraz z opiekunkami dzieci i nauczycielami domowymi, zajmująca najniższą pozycję w lokalu. W rozdziale V, „Mieszkania: wyposażenie wnętrza”, Autor opisuje urządzenie mieszkania zgodne ze smakiem epoki. Smakiem, który ewoluował pod silnym wpływem idei higienicznego trybu życia.

Wiek XIX był czasem, w którym prowadzenie życia towarzyskiego było zarówno przywilejem, jak i obowiązkiem ludzi o wyższym statusie społecznym. Regulowały je normy, które oddziaływały na wygląd i sposób użytkowania lokali mieszkalnych. W rozdziale VI, „Sfera publiczna wkracza do przestrzeni prywatnej: salony, rauty, bale...”, Autor opisuje salon — reprezentacyjną przestrzeń domu, mającą robić na zaproszonych gościach najlepsze wrażenie. Tutaj oddawano się rozrywce, urządzano spotkania literackie i muzyczne. Tu także wprowadzano młode panny w świat elity. Salon stanowił serce mieszkania; inne pomieszczenia na czas organizacji i trwania przyjęcia pełniły funkcje pomocnicze.

Kamienice przedwojennej Warszawy były świadkami nie tylko codzienności mieszkańców, pracy i chwil poświęconych życiu rodzinnemu i towarzyskiemu. Ich mury „pamiętają” też sytuacje szczególne, związane z oporem wobec zaborcy. W mieszkaniach odbywało się tajne nauczanie, nielegalne zebrania, druk ulotek, przygotowania do zamachów wymierzonych w przedstawicieli władz. Tej problematyce został poświęcony rozdział VII, zatytułowany „Sfera publiczna wkracza do przestrzeni prywatnej: konspiracja w mieszkaniu”. Autor przedstawia sposoby adaptacji mieszkania do nielegalnych działań konspiracyjnych.

Czytelnikowi zagranicznemu pracę przybliży abstrakt w języku angielskim. Po nim znajduje się wykaz skrótów oraz bibliografia podzielona na archiwalia, źródła drukowane, prasę oraz opracowania. Mocną stroną publikacji jest jej szata graficzna — rysunki, fotografie, przejrzyste plany i profile kamienic czynszowych. Materiał ilustracyjny stanowi integralną część omawianej pracy. Korzystanie z książki ułatwia indeks ulic i placów Warszawy.

Prezentowana praca, dzięki przystępności języka, z pewnością zainteresuje nie tylko grono zawodowych historyków architektury i varsavianistów. Jest także ciekawą propozycją dla szerokiej rzeszy pasjonatów dziejów społecznych i na pewno wejdzie do kanonu pozycji omawiających życie mieszkańców Warszawy na przełomie wieków.

Barbara M. Domańska

